

६४. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्ये संस्थांच्या राजकारणात स्त्रियांची स्थिती आणि वास्तव

प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील

शंकरराव जगताप आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, वाघोती, ता. कोरेगाव, जि. सातारा.

भारतामध्ये राजकारणात अनेक सीया सक्रिय झालेल्या आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रियांना मिळालेल्या पन्नास टक्के आरक्षणामुळे स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढला आहे. स्त्रियांचा राजकारणातील जो सहभाग सुरू झाला तो स्त्रियांच्या मतदानापासून सुरू झाला. भारतीय राज्यसंस्थेच्या नागरिक आहेत त्यांना ही मताधिकार असला पाहिजे अशा प्रकारची मागणी भारतात प्रथम १९१७ साली झाली.

स्त्री मताधिकारच्या मागणीची सुरुवात

१९०९ सालच्या मोर्ले मित्रो सुधारणा कायद्याने आश्वासन देण्यात आले होते की नविन कायद्याने भारतीयाना अधिकाधिक प्रतिनिधित्व मिळेल या आश्वासनाची पूर्तता करण्यासाठी भारतमंत्री एडव्हिन मॉन्टेग्यू आणि व्हाईसरॉय लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांनी भारतीयांची प्रस्तावित कायद्यासंदर्भात मते जाणून घेण्यासाठी भारताचा दौरा केला. मुंबईत पोहचल्यानंतर अनेक शिष्टमंडळे त्यांना भेटली. भारत स्त्री महामंडळाच्या वतीने सरलादेवी चौधरींनी मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड यांची भेट मागितली. भारतीय स्त्रियांच्या शैक्षणिक गरजाबाबत त्यांना योग्यना अवगत करणे हा हेतू होता. मद्रासच्या तुमन्स इंडिया असोसिएशननेही भेट मागितली परंतु स्त्रियांच्या राजकीय मागण्याचीच चर्चा करता येईल असे सांगून या दोनही संघटनाना ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी भेट नाकारली. यावेळी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यकर्त्या सरोजिनी नायडू यांनी स्त्रियांच्या मताधिकारसाठी भारतीय मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड यांची भेट घेतली. ब्रिटनमधील मताधिकारच्या चळवळीच्या समर्थक मागरिट कश्मिन्स यांनी भेट घेवून आणली. तत्कालीन कालखंडात भारतीय स्त्रीया ब्रिटीश स्त्रियांशी संपर्कात राहून स्त्री चळवळ पुढे नेत होत्या. १९१९ च्या सुधारणा कायद्याने मताधिकार दिला. १९२१ पासून वेगवेगळ्या प्रांतांनी स्त्रियांना मताधिकार दिला. १९२८ मध्ये ब्रिटनमधील स्त्रियांना मताधिकार दिला परंतु भारतातील स्त्रियांनी अनेक वर्षे ब्रिटीश सत्तेशी लढा देऊन सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार मिळाला नाही. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राज्यघटनेने स्त्रियांना प्रौढ मताधिकार दिला. त्यांच्या संरक्षणासाठी १९५५ मध्ये हिंदू विवाह कायदा, १९७६ चा समान मोवदल कायदा, १९८६ चा स्त्री आणि मुली यांच्या व्यापारवदलाचा कायदा इत्यादी अनेक कायदे झाले.

राजकीय सहभाग म्हणजे केवळ निवडणुकीचे राजकारण किंवा सत्तासंपादनासाठी संघी साधुपणा नाही तर काही विचारांसाठी, जीवनमूल्यांसाठी, समाजपरिवर्तनासाठी किंवा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनात न्याय मिळवण्यासाठी ज्या चळवळी झाल्या. जे लढे लढवले गेले त्या सर्वांना राजकीय सहभाग म्हणतात. स्वातंत्र्यांतर काळात कृतिशील राजकारणापासून स्त्री बाजूला पडत गेलेली दिसते. सामाजिक आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात स्त्री दुर्बल राहिली आहे.

भारतातील ग्रामीण व शहरीभागाच्या स्थानिक स्वयंज्य संस्थांचा विकास

गावातील जनतेने आपल्या गावाचा कारभार स्वतः चालवणे ही कल्पना भारतात वेदकाळापासून आढळते. ग्रामपंचयांत ही संस्था फार पुरातन काळापासून भारताच्या सामाजिक व राष्ट्रीय जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनला आहे. गावातील वयोवृद्ध व चारित्र्यसंपन्न अशा पुरुषांचा हाती या पंचायतीची सूत्रे असत. भारतात संस्कृती व संरक्षणाचे व स्वयंपूर्ण स्वयंशासित समाज उभा करण्याचे कार्य पंचायतींनी निश्चित केले आहे. ब्रिटीशांचे भारतात आगमन झाले. त्यावेळी या पंचायती खूप मोडकळीस आल्या होत्या. खेड्याची अवस्था विकट झाली व उद्योगधंदे बुडाले हे इंग्रजांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी स्थानिक स्वयंज्य संस्था पुनरुज्जीवित करण्याचा निर्णय घेतला. १६८७ साली मद्रासमध्ये महानगरपालिका स्थापन करण्यात आली. १७२६ मध्ये इतर प्रेसिडेन्सी शहरांमध्ये मुंबई, कलकत्ता येथे महानगरपालिकेचे निर्माण झाल्या. स्थानिक स्वरूपाची कामे तिथल्या नागरिकांनी करून घेण्याच्या उद्देशाने १८६९ साली जिल्हा स्थानिक निधी स्थापन केला. १९१९ च्या सुधारणा कायद्याप्रमाणे द्विदल शासनपद्धतीचा अवलंब करण्यात येऊन स्थानिक स्वयंज्य ही बाब प्रत्येक प्रांतांच्या शासनावर सोपवली.

स्वातंत्र्यानंतर १९५१-५२ पासून संपूर्ण राष्ट्रभर सामूहिक विकास योजनांचे कार्यक्रम सुरू केले. १९५३ पासून राष्ट्रीय विकास योजना सुरू केली परंतु स्थानिक स्वयंज्य संस्थांच्या विकास झाला नाही. त्या अनुषंगाने या योजनांचे मूल्यमापन करण्यासाठी १९५६ साली बलवंतराव मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने अभ्यासकरून १९५७ साली अहवाल सादर केला. त्यांनी विस्तरीय पंचायतयज म्हणजे गाव, तालुका व जिल्हा असे स्तर निश्चित केले. त्याचा स्विकार देशभर करण्यात आला. विकेंद्रीतकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. २ ऑक्टोबर १९५९ साली राजस्थान राज्यामध्ये याची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रामध्ये १ मे १९६२ पासून पंचायत राजाची अमलबजावणी सुरू झाली. पंचायतयज्याचा प्रयोग सुरू झाला तेव्हा अनेक राज्यांनी त्यासंबंधी उत्साह दाखविला त्यानंतर तो उत्साह कमी झाला. जिल्हा पातळीच्या खाली सत्तेची पोकळी निर्माण झाली. ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वयंज्य संस्थांना राज्यसरकार गंभीरपणे घेत नव्हती. १९८७-८८ साली पंचायतयजला नवीन षळण देण्याचा प्रयत्न राजीव गांधींनी केला. परंतु त्यांनी मांडलेले घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर झाले नाही. तदनंतर १९९३ साली पी.व्ही. नरसिंहयव सरकारने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ७३ वी आणि २३ डिसेंबर १९९३ ला ७४ वी घटनादुरुस्ती मंजूर करून अनुक्रमे ग्रामीण आणि शहरी भागातील स्थानिक स्वयंज्य संस्थांच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वपूर्ण तरतुदी केल्या.

७३ व्या व ७४ घटनादुरुस्ती व महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग

बलवंतराव मेहता यांच्या विस्तरीय पंचायतयज पद्धतीची अमलबजावणी सुरू झाली. त्यामध्ये भ्रष्टाचार, निवडणुकीतील अनियमितता, स्त्रीयांविषयी उदासीन भूमिका, यामुळे शहरी स्थानिक स्वयंज्य संदर्भात ७४ वी व ग्रामीण स्थानिक स्वयंज्य संस्थेबाबत ७३ वी घटनादुरुस्ती केली. त्यामध्ये महिलांना ३३: आरक्षण देण्यात आले. अनुसूचित जाती, जमाती, इतरमागासवर्गीय, भटक्या जमाती व खुल्या प्रवर्गातील महिलांनाही आरक्षण देण्यात आले. त्यामध्ये ग्रामपंचायतीचा सरपंच पंचायतसमितीचा सभापती व

जिल्हापरिषदेचा अध्यक्ष, नगरपालिकेचा नगराध्यक्ष व महानगरपालिका महापौर या पदाबाबत स्त्रीयांना आरक्षण देण्यात आले. २०११ मध्ये स्त्रीयांना ५०: आरक्षण देण्यात आले.

सुरुवातीच्या कालखंडात स्त्रीयांना राजकारण हे फार घकाधकीचे व पुरुषी वर्चस्वाचे, गुंडाचे क्षेत्र आहे. स्त्रीला ते झोपवणार नाही अशी भिती निर्माण केली त्यामुळे स्त्रीया निवडणुकीला उभा राहत नसत. गाव, तालुक्यातील कर्तबगार व उच्च जातीतील पुरुषांच्या स्त्रीयांना संधी दिली जात असत. निवडून आल्यावर त्या पंचायतसभेच्या संस्थांच्या कारभारात फारसे लक्ष घालत नसत. घरी बसून मिटीगांच्या कागदपत्रावर सहया करणे एवढेच काम करत असत. २००० सालानंतर शहरी व ग्रामीण सुशिक्षित स्त्रीया आत्मविश्वासाने पुढे येत आहेत. महाराष्ट्र राज्य चळवळीचे राज्य असल्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळी, शेतकरी चळवळी यामध्ये काही स्त्रीया सहभागी झाल्या होत्या त्यांचा आदर्श येथील स्त्रीयापुढे होता. इंदिरा गांधी सारख्या नेतृत्वाचा हा आदर्श त्यांचा समोर होता. घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रीयांना सहभाग मिळाला असला तरी संस्थांचे कामकाज अधिकार आणि कर्तव्ये यांची त्यांना माहिती नसते. सक्तीने काही कामे करून घेतले जातात. अशी ही अडथळांशी शर्यात स्त्रीयांना पार करावी लागत आहे. त्यातून स्त्रीयांना जे काही प्रशिक्षण दिले जाते. विविध सेवाभावी संस्था स्त्रीयांना मदत करण्यासाठी पुढे येत आहेत. नवनिर्वाचित स्त्रियांसाठी अभ्यास शिबिरे घेणे, सोप्या भाषेत माहिती पुस्तिका तयार केली जात आहे. स्त्रीया त्यांच्या जिल्हाळयाच्या प्रश्नांना प्राधान्य देताना दिसत आहेत. चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील स्त्रीयांनी दारूबंदीबाबत लक्षणीय यश मिळवले आहे. त्यांचा अनुभव स्त्रीयांना आत्मविश्वास वाढवणारा आहे. शिक्षण, नळयोजना, स्वच्छता, आरोग्य, पाणी पुरवठा प्रश्न स्त्रीयांनी प्राधान्याने मांडले. 'चोपडा तालुक्यातील विटनेर गावी शेतकरी संपत्तीच्या नेत्या इंदिरा पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली स्त्रियांचे पॅनेल निवडून आले तेव्हा त्या महिलांनी 'लक्ष्मी मुक्तीचा' कार्यक्रम राबवला. त्या अंतर्गत १२५ स्त्रियांच्या नवऱ्यांनी स्थावर मालमत्तेसह शेतजमिनीही त्या स्त्रियांच्या नावे केल्या. देशात हे प्रभाव घडत होते. या गावाला जोतिबा पुरस्कार मिळाला. भोर तालुक्यातील ब्राम्हणघर आणि सोलापूर जिल्ह्यातील विटरगाव या गावाच्या लोकांनी निवडणुका न घेताच महिला पंचायतीच्या हाती ग्रामपंचायतीची सत्ता अविरोध सोपविली.^२

महिला पदाधिकाऱ्यांनी महिलांच्या आरोग्यविषयक, बाजारपेठा, दळणवळणाच्या सोयी, शाळा, जुगारबंदी इत्यादी उपक्रम यशस्वी केले. महाराष्ट्रात स्त्री आरक्षणाबरोबर स्त्रीयांच्या विकासाकडेही लक्ष दिले गेले आहे. महाराष्ट्र ग्रामपंचायतीच्या आवश्यक कामासाठी जेवढा खर्च होतो त्या रकमेच्या दहा टक्के निधी फक्त स्त्रीयांवर खर्च झाला पाहिजे अशी तरतूद आहे. पंचायत समिती व जिल्हापरिषदेच्या महिला व बालकल्याण समिती, समाजकल्याण आरोग्य, शिक्षण अशा समित्या कार्यक्रम राबवण्यात अग्रेसर आहेत. महिला बालकल्याण समितीत सत्तर टक्के सदस्य स्त्री प्रतिनिधीसाठी राखीव ठेवले आहे. स्त्रीयांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी शिबणयंत्रे, मिर्ची काढप यंत्रे, घरगुती व्यवसाय यासाठी अर्थसाहय देणाऱ्या योजना पंचायतीमार्फत राबवल्या जातात.

संयंश

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रयोगात स्त्रीयांच्या दृष्टीने काही विकासात्मक बदल झाले असले तरीही अनेक त्रुटी आढळतात. शहरीभागाच्या मानाने ग्रामीण भागातील स्त्रीया राजकारणात अजून

सक्रिय होत नाहीत त्यांना अजूनही परिष्कारानुन विरोध मोठ्या प्रमाणात आहे. ती मानसिकता प्रबोधनाच्या माध्यमानुन बदलली पाहिजे. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये लाखो स्त्रीया निवडुण जाऊन पदाधिकारी झाल्या असल्या तरी आर्थिक सत्ता व राजकीय केंद्रीकरण पुरुषांच्या हाती असलेले दिसते. ही मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. ग्रामसभेमध्ये स्त्रीयांच्या सहभागावाढत उदासीनता मोठ्या प्रमाणात आढळते. ती स्त्रीयांनी बदलणे गरजेचे आहे. स्त्रीयांनी राजकारणाकडे सकाशत्सक दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे. कारण स्त्रीयांच्या प्रश्नांना विकासाचे राजकारण हे एक माध्यम आहे. स्त्रीयांसाठी स्वतंत्र ग्रामसभा घेणे गरजेचे आहे. जेथे स्त्रीयांच्या प्रश्नावर चर्चा व उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. सवर्ण जातीच्या पुरुष स्त्रीयांनी दलित, आदिवासी, इतर मागासवर्गीय व भटक्या जमातीतील स्त्रीयांना समानतेची वागणूक दिली पाहिजे. भारतामध्ये कायद्याने जाती निर्मूलन झाले परंतु लोकांच्या मनामध्ये जात राहिली आहे. स्त्री राखीव मतदार संघ सतत बदलत असताना त्यामुळे एखाद्या मतदार संघात स्त्री नेतृत्व तयार होण्याच्या प्रक्रिये अगोदर तो मतदार संघ इतर प्रवर्गासाठी राखीव होतो. या गोष्टी स्त्रीयांच्या विकासाला मार्ग ठरत आहेत. शासनाने देशपातळीवर स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये जे दोष निर्माण झाले आहेत त्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी एक स्वतंत्र अभ्यास समिती नेमणे गरजेचे आहे व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील त्रुटी दूर करणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये स्त्रीयांच्या प्रश्नांना प्राधान्य द्यावे कारण भारतातील लोकसंख्येच्या निम्मी असणारी स्त्रीसक्ती विकासापासून वंचित आहे.

संदर्भ

- १) पाटील भारती - भारतीय स्त्रियांच्या मताधिकाराच्या चळवळीचा दशकापूर्ती प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, अंक ३५३ एप्रिल २०१७ पृ.२३
- २) भोळे.भा.ल. - भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण प्रकाशक पिंपळपुरे डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर तिसरी आवृत्ती सप्टेंबर २०१२ पृ.४३२.

संदर्भ ग्रंथ यादी

- १) पवार वैशाली-महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख डायमंड पब्लिकेशन्स २०१२, पुणे.
- २) पळशीकर सुहास - नितीन विरमल - महाराष्ट्राचे राजकारण, राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन, तृतीय आवृत्ती २००९, पुणे
- ३) भोळे भा.ल. - भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे डिस्ट्रीब्युटर्स सप्टेंबर २०१२, नागपूर
- ४) नागौरव कुंभार, विवेक घोटाळे- समकालीन सामाजिक चळवळी संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती, डायमंड पब्लिकेशन्स २०१८, पुणे
- ५) पाटील एन.डी (संपा) -प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, इचलकरंजी मासिक अंक, एप्रिल २०१७
- ६) पाटील एन.डी. (संपा) -प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, इचलकरंजी मासिक अंक, फेब्रुवारी २०१३